

Актуальність роботи практичного психолога з тимчасовою дитячою групою в умовах оздоровчого табору

Svatenkova T.I. The relevance of a psychologist's work with a temporary children group in the conditions of a camp / T.I. Svatenkova // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskiy : Aksioma, 2017. – P. 308–318.

T.I. Svatenkova. The relevance of a psychologist's work with a temporary children group in the conditions of a camp. The article envisages the specificity of the effect of temporary children group on the development of a child's personality depending on the age and the social situation of development, which is determined by the process of the child's entering into a new social group adapting to new living conditions, communication and interaction with the specific environment of wellness and leisure. An important area of work with a child and group of children is purposeful systemic work of a practical psychologist, which should take into account all peculiarities of development and formation of a child's personality, be implemented on the principles of ethics, responsibility, availability, professionalism, clearly balanced, individualized approach to each child.

A targeted training program of work with a temporary children group is developed and tested according to age characteristics of child's development and basic directions of activities of children recreation camps, taking into account typical psychological problems that arise in the process of child's adaptation to new socio-psychological environment.

The application of a systematic programme of work according to age and the basic needs of children and their parents, which was introduced during 2015-2016 is proved. It is successfully used by a psychologist of an active recreation Program for children «Zefir» (Ukraine).

It is proposed a system of techniques for individual and group diagnostics of psychological peculiarities of development and identifying children needs while staying in a temporary children group. The grounded combination of individual approach and group work, opportune diagnosis and identification of a child's problems, professional work of a psychologist in conjunction with productive interaction with other team members (children as well as adult) gives the desired results: it accelerates and

facilitates the process of children's adaptation, it reduces emotional tension and gives the opportunity to each child to interact and self-realize.

Key words: temporary children group, individual and group work, systematic targeted training program, adaptation, self-realization.

Т.І. Сватенкова. Актуальність роботи психолога з тимчасовою дитячою групою в умовах оздоровчого табору. Проаналізовано специфіку впливу тимчасового дитячого колективу на розвиток особистості дитини залежно від віку і соціальної ситуації розвитку, яка обумовлюється процесом входження дитини у нову соціальну групу, адаптацією до нових умов проживання, спілкування і взаємодії зі специфічним середовищем оздоровчого та дозвіллевого спрямування. Саме тому важливим напрямком роботи з дитиною та групою дітей є цілеспрямована систематизована робота практичного психолога, що має враховувати усі особливості розвитку і формування особистості дитини, реалізовуватися на засадах етики, відповідальності, доступності, професіоналізму, чітко виваженого індивідуального підходу до кожної дитини.

Розроблено й апробовано цільову тренінгову програму роботи з тимчасовою дитячою групою відповідно до вікових особливостей розвитку дитини та основних напрямів діяльності дитячих оздоровчих таборів, враховуючи типові психологічні проблеми, що виникають у процесі адаптації дитини до нового соціально-психологічного середовища.

Обґрунтовано застосування систематичної програми роботи відповідно до віку і основних запитів дітей та їх батьків, що була впроваджена впродовж 2015-2016 років і успішно використовується психологом Програми активного відпочинку для дітей «Зефір» (Україна).

Запропоновано систему методик для індивідуальної та групової діагностики психологічних особливостей розвитку та виявлення потреб дитини у ситуації перебування у тимчасовій дитячій групі. Саме виважене поєднання індивідуального підходу та групової роботи, своєчасна діагностика і виявлення проблем дитини, професійна робота психолога у поєднанні з продуктивною взаємодією з іншими членами колективу (як дитячого, так і дорослого) дає бажані результати: пришвидшує та полегшує процес адаптації дітей, згуртовує, зменшує емоційну напругу і дає можливість успішно взаємодіяти, самореалізуватися кожній дитині.

Ключові слова: тимчасова дитяча група, індивідуальна та групова робота, цільова систематична тренінгова програма, адаптація, самореалізація.

Т.И. Сватенкова. Актуальность работы психолога с временной детской группой в условиях оздоровительного лагеря. Проанализирована специфика влияния временного детского коллектива на развитие личности ребёнка в зависимости от возраста и социальной ситуации развития, которая обуславливается процессом вхождения ребёнка в новую социальную группу, адаптацией к новым условиям жизни, общения и взаимодействия со специфической оздоровительной средой и досугом. Именно поэтому важным направлением работы с ребёнком и группой

детей является целенаправленная систематизированная работа практического психолога, которая должна учитывать все особенности развития и формирования личности ребенка, и реализовываться на основе этики, ответственности, доступности, профессионализма, четко взвешенного индивидуального подхода к каждому ребенку.

Разработана и апробирована целевая тренинговая программа работы с временной детской группой в соответствии с возрастными особенностями развития ребёнка и основными направлениями деятельности детских оздоровительных лагерей, учитывая типичные психологические проблемы, возникающие в процессе адаптации ребёнка к новой социально-психологической среде.

Обосновано применение систематической программы работы соответственно возрасту и основным запросам детей и их родителей, которая была внедрена в течение 2015-2016 годов и успешно используется психологом Программы активного отдыха для детей «Зефир» (Украина).

Предложена система методик для индивидуальной и групповой диагностики психологических особенностей развития и выявления потребностей ребёнка в ситуации пребывания во временной детской группе. Именно взвешенное сочетание индивидуального подхода и групповой работы, своевременная диагностика и выявление проблем ребёнка, профессиональная работа психолога в сочетании с продуктивным взаимодействием с другими членами коллектива (как детского, так и взрослого) дает желаемые результаты: ускоряет и облегчает процесс адаптации детей, сплачивает, уменьшает напряжение и даёт возможность успешно взаимодействовать и самореализоваться каждому ребёнку.

Ключевые слова: временная детская группа, индивидуальная и групповая работа, целевая систематическая тренинговая программа, адаптация, самореализация.

Постановка проблеми. Швидкий розвиток сучасних економічних і соціальних процесів постійно стимулює процеси збільшення навантаження на школярів, яким все частіше необхідний повноцінний відпочинок, особливо в умовах мегаполісів. Проблему оздоровлення та повноцінного відпочинку дітей ефективно вирішують дитячі оздоровчі табори та програми активного дитячого відпочинку. Проте у цей період важливим є не тільки вирішення завдань оздоровлення і відпочинку дітей, а й організація професійної психологічної допомоги дітям у вирішенні актуальних проблем адаптації особистості у тимчасовому дитячому колективі, поліпшення навичок спілкування, підвищення самооцінки, самореалізації та виявлення лідерських якостей кожного. Тому якісна організація систематичної та планомірної роботи практичного психолога в умовах дитячого оздоровчого табору сьогодні стає все актуальнішою.

Очевидно, що зі вступом дитини до тимчасового дитячого колективу змінюється також і її соціальна ситуація розвитку. Зміна соціальної ситуації розвитку та зміна провідного типу діяльності, на думку Л.С. Виготського, сприяє становленню якісно нових відносин між дитиною і колективом, між дитиною і дорослим. Певні відносини з дорослими і ровесниками формуються на основі того, як дитина взаємодіє з іншими, виконує доручення, поводить ся у групі, з дорослими, однолітками, виявляє або не виявляє готовність виконувати доручення інших людей. Отже, соціальна ситуація дитини залежить від рівня задоволення соціальних потреб дитини, які реалізуються в межах взаємодії «дорослий – дитина» і «дитина – дитина». Це об'єктивне становище дитини проявляється в настрої домінуючих переживань, емоційному ставленні до тимчасової групи, табору і дозвіллевого процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання реалізації цілеспрямованої соціально-психологічної та організаційно-педагогічної роботи фахівців в умовах дитячих таборів почало активно вивчатися у 80-90-х рр. ХХ сторіччя і сьогодні висвітлена у працях А.А. Данилкова, Н.С. Данилкової, Є.В. Гавриліної, К.М. Кавізіної, Н.А. Карасьової, Н.Б. Кедрової, М.М. Кисельова, Є.В. Кисельової, Е.Г. Лиманської, І.М. Мірошник, Р.В. Овчарової, Є.І. Рогова, Г.І. Руденкової, Н.С. Смуцук, І.М. Соболев, О.Є. Третьякова, С.Н. Третьякової, Л.В. Чуніхіної та ін.

Одним із дослідників, що розглядали проблему вивчення дитячих колективів та їх взаємостосунків був Г. Фортунатов. Автор висвітлював важливість і самостійність проблеми дитячих колективів. Він намагається вперше класифікувати типи колективів. Дослідник стверджував, що колектив не є звичайним збігом індивідуумів, він завжди є системою співіснуючих особистостей і при цьому характеризується наявністю не просто об'єднуючих, але й організованих в єдине ціле моментів.

Заслуговує уваги й думка відомого дослідника Г.А. Рокова про те, що дитячий колектив має організуюче значення. У групі дітей, що граються на майданчику, швидко встановлюються ті норми поведінки та спілкування, які ніколи не складуться в умовах суворого контакту на уроках [4].

За Г. Фортунатовим, колектив визначається як «реально існуюча сукупність особистостей, які поєднані однією спільною діяльністю, виконанням соціальних завдань в процесі тривалої взаємодії та спілкування» [5]. Автор робить перші спроби дати характеристику членам тимчасового колективу через аналіз особливостей їх поведінки та деяких характерологічних якостей.

Вивчення взаємостосунків у тимчасовій дитячій групі, проведене в руслі соціометрії, показало, що між дітьми існують складні відносини, які несуть на собі відбиток реальних соціальних впливів, що існують і у дорослому світі. Декілька досліджень дитячих колективів виявили певні фактори, які, як вважають їх автори, пов'язані з утворенням малих груп. Жан Морено відмічав, що діти молодшого шкільного віку утворюють доволі стабільні колективи й що членам цих груп надається певний статус у відповідності до престижу, розумового розвитку й сімейного достатку членів колективу[2].

І хоча проблема надання психологічної допомоги (О.Ф. Бондаренко, Л.Я. Газман, І.В. Дубровіна, О.В. Хухлаєва та ін.) і організація психологічної служби у системі вітчизняної освіти і науки (М.О. Амінов, Л.А. Венгер, І.В. Дубровіна, Ю.О. Замазій, І.Б. Котова, О.Є. Марінушкіна, М.В. Молоканов, Р.С. Немов, А.М. Прихожан, Є.І. Рогов, В.Г. Панок, Н.Ф. Романова та ін.) на теперішній час розглянута досить широко, питання спеціальної підготовки та організації роботи практичного психолога, які могли б забезпечити реалізацію ефективного психологічного супроводу в умовах закладів позашкільної освіти, а саме дитячих оздоровчих таборів, досліджено недостатньо і потребує більш детального вивчення.

Виклад основного матеріалу. Тимчасове дитяче об'єднання як різновид дитячого колективу, що створюються в умовах дитячих оздоровчих таборів, має низку особливостей, які вирізняють їх з-поміж дитячих колективів загальноосвітніх навчальних закладів, спортивно-оздоровчих і творчих центрів тощо. У свою чергу, подібні особливості, а ще й зростаючий соціальний запит з боку батьків, педагогів обумовлюють особливі вимоги до роботи та особистості фахівця психологічної служби табору. Тому проблема забезпечення цієї галузі кваліфікованими спеціалістами актуалізує питання розробки та вдосконалення системи професійної підготовки майбутніх психологів, які надалі зможуть успішно реалізувати себе у роботі з дітьми в умовах тимчасового дитячого об'єднання.

Основним завданням практичного психолога дитячого оздоровчого табору як спеціаліста, що працює у системі позашкільної освіти, є збереження психологічного здоров'я та допомога в соціалізації дітей, надання консультативної психологічної допомоги, організація тренінгових занять у тимчасових дитячих групах упродовж їх відпочинку в таборі. Це стає можливим тільки завдяки організації психологічного супроводу дітей на час всієї

зміни, специфіка якого обумовлюється декількома факторами, а саме: особливостями тимчасового дитячого об'єднання та індивідуальними і віковими особливостями дітей, що приїхали відпочивати. Не менш важливу роль відіграють специфіка табору і характер виховних завдань його педагогічного колективу. Тому за короткий проміжок часу практичний психолог табору повинен бути готовий швидко й ефективно вирішити низку професійних завдань, надати максимально можливу допомогу дітям і педагогам у подоланні особистісних та професійних проблем, не забуваючи при цьому про взаємодію з батьками дітей, адміністрацією табору, а також про методичну і наукову діяльність.

На жаль, фахівці, які лише починають працювати в системі дитячих оздоровчих таборів частіш за все не мають повного уявлення про специфіку роботи психолога у подібних установах. Це трапляється через відсутність досвіду роботи з дитячими об'єднаннями та недостатніми практичними навичками, а також у зв'язку з дефіцитом спеціалізованої, науково та методично систематизованої інформації щодо практичної діяльності психолога в умовах дитячого табору. З огляду на подібну ситуацію особливо актуальним стає питання готовності майбутніх психологів до роботи з дітьми в умовах тимчасового об'єднання, розробка ефективних програм професійної підготовки працівників психологічної служби табору, що базуються на досягненнях сучасної психолого-педагогічної науки і відображають специфіку ТДО в умовах дитячих заміських таборів.

У своїй роботі з дітьми цей фахівець реалізує основні напрямки психологічної практики (консультування, корекційно-розвиваюча, просвітницька та методична діяльність). Не менш важливим є також взаємодія психолога табору з педагогами-організаторами, які безпосередньо організують життєдіяльність дітей на період табірної зміни. Рекомендації психолога можуть стати корисними і для керівника табору під час вирішення таких адміністративних чи педагогічних питань як оптимізація взаємовідносин між педагогами, визначення сумісності педагогів, попередження та вирішення конфліктів, профілактика синдрому емоційного вигорання тощо.

У сучасній літературі дається таке означення дитячого виховного колективу: «виховний колектив – це таке об'єднання дітей, життя і діяльність якого мотивується здоровими соціальними прагненнями, в якому ефективно функціонують органи самоврядування, а міжособистісні стосунки характеризуються високою організованістю, відповідною залежністю, прагненням до загаль-

ного успіху, багатством духовних взаємовідносин та інтересів, що забезпечує свободу і захищеність кожної особистості» [6].

А.П. Усова пише, що одним з головних факторів розвитку суспільного виховання є саме дитина, яка виступає перед нами головним чином як особистість, що живе своїм життям, як член маленького дитячого суспільства з його інтересами, потребами, зв'язками, що завойовує якесь місце у цьому суспільстві[1]. На думку Т.В. Драгунової, спілкування з близьким товаришем виділяється в абсолютно особливу діяльність[3]. Вона існує як самостійна діяльність, яка може бути названа діяльністю спілкування. Предметом цієї діяльності є інша людина – товариш-одноліток як людина.

Отже, група однолітків лише тоді є сприятливим для дитини середовищем, коли статус особистості у групі є достатньо високим або таким, що задовольняє потреби дитини. Місце в системі відносин залежить від різних рис характеру дитини, у тому числі і від таких, як товариськість, здатність зрозуміти іншого, швидко орієнтуватися в обстановці, що склалася. Спостереження показують, що нерідко в групі між дітьми виникають взаємини, які не тільки не сприяють формуванню атмосфери взаємоповаги і порозуміння один з одним, але, навпаки, ведуть до розвитку протилежних якостей. Не всім дітям комфортно перебувати у середовищі однолітків, не для всіх тут сприятливий психологічний клімат. Крім місця відповідно у своїй команді, дитина є членом референтної групи, тобто тієї групи, яка відповідає його віковим потребам.

Організація та забезпечення належного функціонування тимчасових дитячих груп в умовах оздоровчого табору задовольняють у дитини в першу чергу потребу у вільному спілкуванні, не регламентованому дорослими. Вільне спілкування – це не просто спосіб проведення дозвілля, але і засіб самовираження, встановлення нових людських контактів. Приналежність до певної компанії підвищує впевненість в собі і дає додаткові можливості самоствердження.

Впродовж літніх періодів відпочинку дітей 2015 та 2016 було проведено систематичне психологічне дослідження, у якому взяли участь 532 дітей віком від 6 до 17 років. Застосовано наступні методики:

- методику діагностики рівня агресивності (адаптований варіант методики Басса-Дарки) для попередження можливих конфліктів між дітьми;
- методику діагностики самооцінки дитини, що дала інформацію не тільки про рівень самооцінки кожної дитини, але

- і про ставлення до дитини у сім'ї, психологічну зрілість дитини і готовність до міжособистісної взаємодії у новому дитячому колективі, про адаптивний потенціал особистості;
- графічну методику «Кактус», що дає можливість діагностувати емоційний стан дитини;
 - графічну методику «12 тварин» та «Конструктивний малюнок чоловічків з геометричних фігур», що спрямовані на виявлення індивідуально-типологічних відмінностей та характерологічних рис особистості, первинну діагностику самооцінки дитини і дають комплексну інформацію про психологічні особливості особистості досліджуваного;
 - тест психологічної атмосфери та міжособистісних відносин у групі «Два будиночки»;
 - соціометричне дослідження групи дітей;
 - методику незакінчених речень як методику вербально-проективного типу;
 - діагностичну методику спрямованості особистості, що дає можливість визначити переважаючий тип орієнтації підлітка: на себе, на діяльність чи на спілкування;
 - опитувальник на визначення типу акцентуації рис характеру та темпераменту К. Леонгарда і Х. Смішека.

Аналіз психологічних особливостей проблемних дітей і специфічних дефектів спілкування з однолітками дозволив виділити основні напрями роботи з ними:

- по-перше, необхідно сформулювати і мотивувати справжній інтерес дитини до людей, що оточують її, примусити її задуматися про їх інтереси і потреби. Така інформація може допомогти дитині більш ефективно визначити справжній характер ставлення до себе, а у випадку виникнення розбіжностей уникнути розповсюдження власної негативної оцінки щодо ситуації на ставлення до себе і, відповідно, на взаємини з тими, що оточують її;
- по-друге, необхідно навчити дитину не застосовувати еталон досконалості ні до себе, ні до інших, не допускати звинувачення, виховати в собі прагнення у важку хвилину звертатися за допомогою та підтримкою до інших людей, не замикатися у собі, навчитись бачити позитивне в негативному та невдалому спілкуванні.

Високі вимоги до своїх друзів та близьких створюють потенційне джерело для образ, дитина таким чином виходить за межі звичайних спокійних контактів та залишається соціально ізольованою. Психологічна компенсація цього явища пов'язана з

розвитком у дитини вміння подивитись на себе з боку, об'єктивно оцінити свою поведінку й дії.

Третій напрям розвитку функцій спілкування пов'язаний із навчанням дітей прийомам саморегуляції свого стану, що дозволило б їм уникати конфліктів та бути соціально гнучким.

Велике значення треба приділяти розвитку у дітей навиків вираження дружніх почуттів, посмішки, спокійного темпу мовлення. Для розвитку навиків спілкування – уміння підтримувати загальну бесіду, брати участь у колективному обговоренні теми. Практичному психологу на групових заняттях з дітьми (тренінгах) необхідно навчити їх правилам участі у спілкуванні: уважно вислуховувати кожного, не перебивати, обговорювати всі ідеї по черзі, не говорити дуже довго і дуже швидко, чітко і доступно виражати своє ставлення, висловлювати свою точку зору, договорюючи до кінця.

У процесі формування у дітей правильного самоусвідомлення важливо враховувати, що найкраще діти пізнають себе в діяльності, яку виконують, а для адекватного розуміння себе, досягнення джерел свого успіху у тимчасовому дитячому колективі їм необхідно навчитися бачити себе з боку. Саме тому тема групової динаміки так зацікавила наукові пошуки автора та стала практичною віхою роботи у програмі активного дитячого відпочинку на базі санаторію Конча-Заспа влітку 2015 – 2016 років. Дякуючи керівництву, робота психолога була практично і методично забезпеченою: ми мали власну тренінгову аудиторію, можливість систематично протягом 12 днів зміни проводити тренінги, коригувати вправи та спостерігати за проявом групової динаміки у тимчасовому дитячому колективі. Для цього було створено тренінгові програми для дітей за віком з урахуванням потреб дитини, запитів батьків, соціальної ситуації розвитку в даному віці та провідної діяльності. Недоцільно було б розкривати повністю напрямки тренінгової роботи, але зупинимось на основній меті роботи кожної групи:

- робота з групою дітей 7-9 років була спрямована на освоєння в новому колективі, боротьбу зі страхами, навчання навичок самоконтролю та вираження емоцій;
- робота з групою дітей 10-13 років мала на меті поліпшення навиків комунікативної компетентності, адекватного самовираження та навчання основ конструктивної взаємодії у тимчасовій групі;
- робота з дітьми 14-17 років була спрямована на опанування лідерських якостей, самопізнання, самореалізацію та самовизначення дітей.

Це був початковий, так би мовити, пілотажний етап практичної роботи психолога у таборі за напрямком покращення групової взаємодії шляхом тренінгової роботи з дітьми. Практична робота даного напрямку тривала місяць (2 табірні зміни) 2015 року та три місяці (6 табірних змін) 2016 року і охопила 532 дитини віком від 6 до 17 років. Для перевірки ефективності роботи з групою я обрала відомий метод соціометричного опитування. Він проводився у кожній тренінговій групі на 3-ій день після приїзду дітей і на 12-й день. Весь цей час щоденно у кожній групі проводилися психологічні тренінги відповідно меті і завданням роботи з кожною групою. Після обробки бланків методики виявилось, що із 532 дітей-учасників дослідження 358 мали вагомий позитивний зрушення – збільшення кількості позитивних виборів групою і зменшення негативних, тобто 67% учасників отримали більше позитивних виборів, ніж на початку тренінгової роботи. Це говорить про те, що практична тренінгова робота психолога була побудована з урахуванням індивідуальних і групових потреб дітей, більшість дітей успішно ввійшли у тимчасовий дитячий колектив і повністю чи частково реалізували свої потреби в ньому.

Висновки. Вочевидь, правильно підібрані методики діагностики, індивідуальної та групової роботи з дітьми різного віку сприяють планомірному розвитку комунікативних навиків і умінню відчувати інших людей, зрозуміти їх вчинки, знаходити продуктивний вихід з конфліктної ситуації. Знання вікових особливостей дітей і підлітків, характеристик фізичного розвитку, особливостей їх поведінки в певному віці допоможе в процесі діяльності практичного психолога у дитячому оздоровчому таборі. Врахування вікових особливостей дозволить досить гнучко коригувати зміст, форми та методи виховної роботи, не змінюючи загальної стратегії роботи. Отже, здійснення вікового підходу до діяльності практичного психолога в умовах оздоровчого закладу передбачає :

- 1) постійну увагу до вікових особливостей формування особистості дитини, своєрідності її духовного світу;
- 2) урахування протиріч розвитку особистості, спричинених віковими змінами;
- 3) побудова системи практичної роботи відповідно до психологічних особливостей дітей кожного вікового періоду і концепцій їх розвитку.

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є розробка і впровадження напрямів систематичної роботи практичного психолога з педагогічним колективом табору, спрямована

на профілактику синдрому емоційного вигорання та оптимізацію стосунків «дорослий-дитина» та «дорослий-дорослий».

Список використаних джерел

1. Вікова і педагогічна психологія / [О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін]. – 2-е вид., допов. – К. : Каравела, 2009. – 400 с.
2. Выготский Л.С. Педология подростка : детская психология / Л.С.Выготский // Собрание сочинений : в 6-ти т. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4. – 242 с.
3. Драгунова Т.В. Подросток / Т.В. Драгунова. – М. : Знание, 1976. – 96 с.
4. Роков Г.А. Воспитатели, школа и молодое поколение : пед. очерки Г.Рокова / Г.А.Роков. – Москва : тип. т-ва И.Д. Сытина, 1910. – 195 с.
5. Фортунатов Г.А. О преподавании психологии в педагогических училищах / Г.А.Фортунатов. – Москва : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР. – 1951 г. – 44 с.
6. Харламов И.Ф. Педагогика : Учеб. пособие / И.Ф.Харламов. – М. : Юрист, 3-е изд., перераб. и доп. – 1997. – 512 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Vikova i pedagogichna psihologija / [O.V. Skrypchenko, L.V. Dolyn's'ka, Z.V. Ogorodnijchuk ta in]. – 2-е vyd., dopov. – К. : Karavela, 2009. – 400 s.
2. Vygotskij L.S. Pedologija podrostka : detskaja psihologija / L.S.Vygotskij // Sobranie sochinenij : v 6-ti t. – М. : Pedagogika, 1984. – Т. 4. – 242 s.
3. Dragunova T.V. Podrostok / T.V. Dragunova. – М. : Znanie, 1976. – 96 s.
4. Rokov G.A. Vospitateli, shkola i molodoe pokolenie : ped. ocherki G.Rokova / G.A.Rokov. – Moskva : tip. t-va I.D. Sytina, 1910. – 195 s.
5. Fortunatov G.A. O prepodavanii psihologii v pedagogicheskikh uchilishhah / G.A.Fortunatov. – Moskva : Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatel'stvo Ministerstva Prosveshhenija RSFSR. – 1951 g. – 44 s.
6. Harlamov I.F. Pedagogika : Ucheb. posobie / I.F.Harlamov. – М. : Jurist, 3-е izd., pererab. i dop. – 1997. – 512 s.

Received January 19, 2016

Revised February 21, 2016

Accepted March 23, 2017